

השתתפות ילדים בעיצוב מדיניות חברתית – תפקידה של העבודה הסוציאלית

חניתה קושר¹ ואשר בן-אריה¹

ילדים בזמננו נתפסים כבני אדם בעלי זכויות וכשחקנים חברתיים פעילים ותורמים בחברה שהם חיים בה. פועל יוצא של תפיסה זו הוא זכותם של הילדים להשתתף בעיצוב חייהם. זכות זו להשתתפות נמצאת בלב השיח הציבורי זה שנים אחדות. עם זאת, נראה שבמהלך השנים התמקדו רוב המאמצים לקידום זכות הילדים להשתתפות בזירה הפרטית, ביחס לעניינים אישיים הנוגעים לילד המסוים, ובעיקר בתחום המשפחתי, למשל בענייני משמורת. קידום השתתפותם של ילדים בזירה הציבורית נזנח, וילדים הודרו למעשה במשך שנים רבות מרוב תהליכי עיצוב המדיניות החברתית הנוגעים לחייהם, ונשללה מהם הזכות לקחת חלק בבניית שירותים ותוכניות עבורם. כך נקבעה המדיניות החברתית בנוגע לילדים ללא שיתופם, תוך התעלמות מצורכיהם ואף תוך העדפת צורכיהן של קבוצות אחרות. כיום מכירים בכך שהשתתפות ילדים בעיצוב מדיניות חברתית הנוגעת להם עשויה לקדם מדיניות ההולמת את צורכיהם ורצונותיהם, ועל כן חשוב לקדם את הפרקטיקה של השתתפות ילדים בעיצוב שירותים חברתיים ומדיניות חברתית. מאמר זה טוען שסוכני השינוי המתאימים ביותר לקידום עקרון ההשתתפות של ילדים הם עובדים סוציאליים. כמקצוע שחרט על דגלו ערכים של כבוד האדם, כיבוד האוטונומיה שלו וכיבוד זכותו לעצב את חייו, וכמקצוע שמוביל את הפרקטיקה של השתתפות האדם בעיצוב סביבתו החברתית, מן הראוי שימלא תפקיד מרכזי בקידום השתתפותם של ילדים כקבוצת אוכלוסייה. המאמר להלן דן ברעיון זה.

1 בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

מבוא

השתתפות ילדים בקבלת החלטות המשפיעות על עיצוב חייהם עומדת במרכז השיח הציבורי בכל הנוגע לזכויות ומעמד הילד בחברה (Arnott, 2008; Hart, 2008; Marchant, Kirby & Neala, 2004; Melton, 2006; Willow, 2002; Tisdall, 2008). אם בעבר עסק הדיון בעיקר בהשתתפות ילדים בקבלת החלטות הקשורות אליהם ישירות, הרי שכיום הוא נסוב גם סביב השתתפות הילדים כקבוצה חברתית במרחב הציבורי והפוליטי של עיצוב המדיניות החברתית (ראו למשל: Hart, 2008; Smith, 2007; Thomas, 2007; Tisdall, 2008). ילדים הם חלק משיח המדיניות החברתית, ונתפסים כשחקנים פעילים וכבעלי זכויות ואינטרסים בזירות של עיצוב מדיניות חברתית (Arnott, 2008). הם נתפסים כאזרחים צעירים התורמים לחברה שהם חיים בה (Willow et al., 2004). מתוך כך עוד ועוד חברות מעצבות מדיניות חברתית בכלל ומדיניות המכוונת לילדים בפרט, תוך שיתוף הילדים (Hinton, 2008; Hinton, Tisdall, Gallagher, & Elsley, 2008; Tisdall, Davis, Hill, & Prout, 2006).

יחד עם זאת, לא ניתן להתעלם מכך שקבוצת הילדים היא עדיין קבוצת מיעוט מוחלטת בחברה (בן-אריה ובוואר, 2002; Wintersberger, 1999). ברוב המקרים מדיניות חברתית נקבעת ללא שיתוף הילדים ואף תוך התעלמות מצורכיהם או העדפת צורכיהן של קבוצות אחרות (בן-אריה וקמחי, 2006). כך, למשל, בולטת המגמה של הגדלת ההקצאה לשירותים חברתיים לקשישים לעומת קיצוץ בהקצאה לילדים בישראל (מרכז טאוב, 2009). יתרה מזאת, קידום הרעיון של השתתפות ילדים בעיצוב חייהם הפרטיים תלוי במידה רבה בנכונות ההורה או איש המקצוע לשתפם; באותה מידה השתתפות הילדים כקבוצה בזירת עיצוב המדיניות תלויה בנכונותם של מעצבי המדיניות ועולם המבוגרים להקשיב להם ולתת משקל ראוי לדעותיהם (בן-אריה ובוואר, 2002; דולב ובן רבי, 2002). בפועל קובעי מדיניות, כמו גם אנשי מקצוע, נוטים שלא להעריך את נקודת המבט של ילדים בנוגע לעניינים ציבוריים ופוליטיים, ועל כן אין הם כוללים את דעותיהם בבואם לעצב מדיניות חברתית. מקומם של ילדים כשחקנים פעילים בזירת עיצוב המדיניות החברתית (בדומה לקבוצות מוחלשות אחרות) תלוי ביכולתם לדרוש זאת, ולא פחות מכך ביכולתם של סוכני שינוי להכיר בחשיבות עקרון ההשתתפות והיותם של הילדים בני אדם בעלי זכויות (Willow et al., 2004).

עובדים סוציאליים הוגדרו לא אחת כסוכני שינוי (מרקוס, 2006; קאופמן ומנסבך, 2002; Mary, 2001; Mizrahi, 2001; Pincus & Minahan, 1973). מקצוע העבודה הסוציאלית משלב בין עזרה מקצועית ישירה לפרטים ולאוכלוסיות נזקקות לבין פעילות מעשית לקידום זכויותיהן של קבוצות מוחלשות בחברה ועיצוב מדיניות חברתית (ראו למשל: Banks, 2001; Specht & Courtney, 1994). זהו מקצוע בעל מחויבות אתית,

ערכית ומעשית כוללת ובסיסית לקידום צדק חברתי וזכויות אדם (ראו למשל: Mary, 1966; Mizrahi, 2001; Thursz, 2001). ערכים אלה הובילו את המקצוע להתמקד בהעצמת הקבוצות החלשות באוכלוסייה ובהגברת השתתפותן בתהליכי עיצוב המדיניות כחלק מרכזי מהאתוס שלו (סדן, 1997; צ'רצ'מן וסדן, 2003; רוזנפלד, 1993). מכאן שראוי שעובדים סוציאליים, הרואים עצמם כסוכני שינוי, יעמדו בחזית המאבק לקידום הערך והפרקטיקה של השתתפות ילדים בעיצוב המדיניות החברתית.

מאמר זה שם לו למטרה לבחון את תפקידה של העבודה הסוציאלית בעידוד ובקידום השתתפות ילדים בעיצוב מדיניות חברתית. מיד לאחר מבוא זה נפנה לדון בקצרה ברקע התיאורטי והנורמטיבי של השתתפות ילדים, תוך הצגת הזירה הציבורית כמרחב אפשרי להשתתפותם. לאחר מכן נציג את המצב החוקי בישראל בכל הקשור להשתתפות ילדים, משם נפנה למקצוע העבודה הסוציאלית ולתפקידו האפשרי בהגברת השתתפותם בכלל ובישראל בפרט, ונסיים במספר המלצות לעתיד.

השתתפות ילדים: רקע תיאורטי ונורמטיבי

עקרון ההשתתפות של ילדים נשען על שני מקורות: התפיסה הנורמטיבית של זכויות אדם וזכויות הילד; התפיסה של הסוציולוגיה החדשה של הילדות, הרואה את הילדים כבני אנוש בהווה ולא כבני אנוש בהתהוות (Brady, 2007).

זכויות הילד

מראשית המאה הקודמת ובעיקר מאמצעה החלה להתפתח בעולם התודעה שגם לילדים יש זכויות. זאת לאחר תקופה ארוכה שבה התעלמו מילדים, ניצלו אותם, ויתרו עליהם, נטשו אותם וראו אותם כאובייקטים (קדמן, 2002; Flekkoy & Kaufman, 1997; Cohen, 2002). עם זאת, גם כיום אין הפרמידה של זכויות הילד מקבילה לזו של זכויות האדם הבוגר, שהרי בראש סולם הזכויות של המבוגרים נמצאות הזכויות האזרחיות והפוליטיות, ובראש סולם הזכויות של הילדים נמצאות דווקא הזכויות החברתיות (בן-אריה ובוואר, 2002; בן-אריה, נחנסון וקושר, 2006). קל יותר להכיר בזכויות הילדים לחינוך, בריאות והגנה מניצול ומהתעללות, וקשה יותר לקבל את זכות הילדים להביע דעה, לבחור או להשתתף בקבלת החלטות הנוגעות להם או בתהליכים פוליטיים. פירמידה הפוכה זו נוגעת במידה רבה לאופן התפתחותו של רעיון זכויות הילד בעולם.

מהעת הקדומה ועד המאה ה-19 היה מעמד החברתי והמשפטי של הילדים בתחתית הסולם, וההתייחסות אליהם היתה כאל רכוש הוריהם (deMause, 1974; Flekkoy & Kaufman, 1997; Stone, 1977). תפיסה זו השתנתה עם השינויים שהתחוללו בעקבות המהפכה התעשייתית, כשילדים היו חשובים לניצול חסר רחמים בעקבות תהליכי העיור והתיעוש. הניצול המחפיר של הילדים באותה עת הביא למעבר מתפיסת הילדים כחסרי ערך לראייתם כזקוקים וזכאים להגנה, לחינוך ולהדרכה (Edmonds & Ferneks, 1996; Hart, 1991). הכרה זו התבססה באותה עת על הרצון לדאוג לרווחת הילד, לבריאותו ולשלומו, ולא מתוך ראייתו כאדם חופשי בעל זכויות אזרח (מורג, 1995).

תפיסות אלה החלו להשתנות לקראת שלהי המאה העשרים, כשהדגש על זכויות הילד עבר מזכויות להגנה וטיפול לזכויות הילדים להגדרה עצמית, זכויות לחופש הפרט וחירויות אזרחיות (Hart, 1991). מוקד הדיון העולמי אודות זכויות הילד עבר מוויכוח על סוג השירותים שיש לתת לילדים למאבק על הדרך שבה יוכלו ילדים להשתתף בחברה האזרחית (Cohen, 2002) ולממש את הזכות לקחת חלק פעיל בהחלטות הנוגעות לחייהם (Ruck, Keating, Abramovitch, & Koegl, 1998).

ב-1989 התקבלה באו"ם האמנה בדבר זכויות הילד (להלן האמנה). בישראל אושרה האמנה ב-4 באוגוסט 1991. בסופו של דבר חתמו על האמנה כל מדינות העולם (למעט ארצות הברית וסומליה), אשררו אותה והביעו בכך את הסכמתן לפעול ליישומה (קדמן, 2002). האמנה מכסה את ההיקף הרחב ביותר של זכויות לילדים שאימצה אי פעם הקהילה הבינלאומית, והיא מסמך יוצא דופן ויחיד מסוגו שנוגע לתחומי חיים רבים מאוד (רוטלוי, 2006; Melton, 2005). החידוש הבולט באמנה, בעיקר בהשוואה להצהרות קודמות שעסקו בזכויות הילד, הוא ההכרה בזכויות הילדים להגדרה עצמית, להשתתפות, להבעת עמדה ודעה, ולא עוד הכרה צרה בזכויות הילדים להגנה או לשירותים בסיסיים (קדמן, 2002). האמנה קובעת שיש לקחת בחשבון את נקודת המבט של הילד בכל העניינים הנוגעים לו, כל זאת תוך התחשבות בכשירותו המתפתחת ובכפוף לגילו ולמידת בגרותו (Hinton, 2008).

הסוציולוגיה החדשה של הילדות

גישה תיאורטית זו מתמקדת, לא בילד האינדיווידואל, אלא בילדות ובילדים כקבוצה או כקולקטיב. היא נשענת על ההנחה שלילדים יש מאפיינים ייחודיים, המעצבים את הילדות כקולקטיב, כקבוצה וכקטגוריה נפרדת באוכלוסייה, בדיוק, למשל, כמו נשים או קשישים. מחקרי החברה החדשים על הילדות מציעים להתמקד בילדים ובעולמם כילדים, כמו גם בילדות כיחידה מבנית של החברה. על פי גישה זו ילדים אינם כלי קיבול סבילים למשאבים ולתובנות של הבוגרים, שהפוטנציאל שלהם יבוא לידי ביטוי רק בעתיד, אלא שכבר בהיותם

ילדים הם תורמים, נושאים ונותנים, יוצרים ומפיקים. הם גורמים פעילים ושותפים בהתפתחותם ובהתפתחות החברה שהם חיים בה (קוורטרופ, 2002; Qvortrup, 1994).

תפיסה זו מחייבת את קובעי המדיניות להתייחס לילדות כאל מבנה חברתי בהווה, ולא רק כמשאב לעתיד. היא מציבה לפנייהם את האתגר של עיצוב ותכנון שירותים שייתנו מענה לילדים כבני אדם בהווה. ראיית הילדות כקטגוריה חברתית מחייבת גם לראות את הילדים כבני אדם עם אינטרסים וצרכים משל עצמם. כדי לתכנן ולעצב שירותים לקטגוריה חברתית זו, יש לעשות זאת בשיתוף עם הילדים עצמם, כפי שנוהגים עם אוכלוסיות אחרות בחברה, כמו נשים, אוכלוסיות מוחלשות, מייעוטים.

ילדות ומדינת הרווחה

במהלך השנים הושפעה המדיניות החברתית בנוגע לילדים במידה רבה מרוח התקופה. ככלל מדיניות חברתית שחברה כלשהי מגבשת כלפי ילדיה ומשפחותיהם היא פועל יוצא של מעמד הילדים באותה חברה (גל ובן-אריה, 2003). המדיניות החברתית כלפי ילדים בעולם המערבי התמקדה במשך שנים בהגנה על ילדים ובדאגה לרווחתם; זאת מתוך תפיסתם כמושאים להגנה ומקבלים פסיביים של שירותים, בניגוד לאפשרות של תפיסתם כאובייקטים עצמאיים נושאי זכויות אזרח. בשל כך הודרו ילדים מרוב הגופים הציבוריים והממשלתיים בחברה שהם חיים בה.

גם בהמשך כוונה המדיניות החברתית על פי תפיסת הילדים כמבוגרים לעתיד, ועל כן התמקדה ההשקעה בהם בהכשרתם לחיים הבוגרים ולא ברווחתם בילדות (Hinton, 2008). הגישות והרצונות של ההורים כמו גם האידיאליים של עולם המבוגרים הם אלה שהשפיעו על מעצבי המדיניות והובילו אותם. ההורים היו הלקוחות בפועל של המדיניות החברתית והשירותים החברתיים, גם אם השירותים הוענקו לילדים. ההורים היו הגוף המתווך בין הילדים למדינה, ולא היה מגע ישיר ביניהם לבניה (Arnott, 2008). למעשה מדובר בשליטת הזירה המשפחתית על הילדות, תוך הבניה של הורים כאחראים על ייצוג האינטרסים של הילדים בזירה הציבורית, תופעה נפוצה במיוחד בארצות תעשייתיות. המשפחה הפכה ללא ספק לסוכן המועדף של התערבות הממשלה, וילדים הפכו ליעד לרגולציה ולשליטה (Prout, 2000).

המגמות שהביאו איתן התנועה לזכויות הילד כמו גם הסוציולוגיה החדשה של הילדות חוללו שינוי בדרך שבה המדינה תופסת את היחסים בין הורים לילדים (Arnott, 2008). בעידן שבו אין הילד רכוש הוריו ואין הם יכולים לעשות בו כרצונם, זכויות ההורים מוחלפות באחריות ההורים. התפיסה החדשה גורסת שהמדינה היא בעצם "הורה על", ומתפקידה להתערב במקום שבו אין ההורים ממלאים את תפקידם כהלכה, למשל במצבי

התעללות או הזנחה. תפיסה זו משנה את הזיקה שבין המדינה לילדים מעקיפה לישירה. זאת ועוד, רשויות המדינה המודרנית (רשויות החינוך, הרווחה או הבריאות) מעניקות לילדים ולמשפחות שירותים על בסיס נורמטיבי ויומיומי, ובכך מגדילות את מעורבותן בחיי הילדים על חשבון תפקידים המסורתי של ההורים (רוטלוי, 2006).

גם התפיסה שראתה ילדים כמושא לדאגה וכזקוקים לטיפול ולהגנה, ופחות כאזרחים צעירים שזכאים לכבוד ולהשתתפות, החלה להשתנות (ראו Neale & Neale, 2002; Smart, 2001). מתפיסת הילדים כבני אדם נתמכי רווחה, תלויים, לא מסוגלים, פגיעים וזקוקים לטיפול, להגנה ולהדרכה, תפיסה שלפיה המבוגרים הם שמגדירים את האינטרסים והצרכים של הילדים ומעצבים את השירותים החברתיים, עברנו לתפיסה של הילדים כאזרחים צעירים, בעלי כוחות ויכולות, הזקוקים לכבוד ולהשתתפות. לפי תפיסה זו תפקיד המבוגרים הוא לא לקבוע מה הכי טוב לילדים או לשלוט על ילדותם, אלא לתמוך בהם, ולאורך זמן לאפשר להם לקחת אחריות על חייהם (Willow et al., 2004).

אחת הדרכים לעיצוב מדיניות חברתית שתהלוך את הצרכים האמיתיים של הילדים ותתייחס אליהם כאל בני אדם בהווה היא פרקטיקה של השתתפות ילדים, הן בזירה הפרטית והן בזירה הציבורית שבה מתרחשים תהליכי עיצוב מדיניות חברתית. עדויות שונות מצביעות על כך ששמיעת דעתו של הילד תלויה במידה רבה בעמדות ובדרכי הפעולה של אנשי מקצוע, כגון שופטים ועובדים סוציאליים, המעורבים בתהליכים (בן-אריה ובוניאר, 2002; דולב ובן רבי, 2002), זאת במיוחד כשמדובר בשיתוף ילדים בעיצוב מדיניות חברתית. מכאן שלמקצוע העבודה הסוציאלית ולעובדים הסוציאליים עצמם יש תפקיד מרכזי בעידוד וקידום פרקטיקה של השתתפות ילדים בעיצוב מדיניות חברתית.

הגדרת ההשתתפות

סעיף 12 לאמנה מתייחס לזכות להשתתפות, וקובע שהמדינות החברות יבטיחו לילד המסוגל להביע דעה משלו את הזכות להביעה בחופשיות בכל עניין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו. עוד קובעת האמנה שבהקשר זה תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מנהלי, הנוגע לו במישרין או בעקיפין, באמצעות נציג או גוף מתאים, בהתאם לסדרי הדין שבדין הלאומי.

עם זאת, הזכות להשתתפות נוגעת לא רק להבעת דעה של הילד, אלא גם להיבטים אחרים של הגדרה עצמית. סעיפים אחרים נוגעים לזכות הילד להשתתפות. סעיף 13 לאמנה מעניק לילד זכות לחופש הביטוי, וגורס שהילד חופשי לבקש, לקבל ולמסור מידע ורעיונות מכל סוג שהוא. סעיף 14 מעניק לילד את הזכות לחופש המחשבה, המצפון והדת. סעיף 15 מעניק לילד את הזכות לחופש ההתאגדות וההתקהלות. סעיף 16 מעניק

לילד את הזכות לפרטיות, וסעיף 17 מעניק לילד את זכות הגישה למידע ולתקשורת. לבסוף, סעיף 23 מעניק לילדים מוגבלים את הזכות להשתתף באופן פעיל בקהילותיהם.

חשוב להדגיש שאין הזכות להשתתפות זכות השייכת לסעיפים מסוימים בלבד, אלא עקרון על מרכזי של האמנה וכן אסטרטגיה כוללת למימושן של זכויות אחרות (Melton, 2006). מנקודת מבט של זכויות, השתתפות היא לא רק זכות בפני עצמה, אלא גם אמצעי חינוכי והכרחי ליישום זכויות הילד האחרות (Hart, 2008).

במהלך השנים ניסו חוקרים שונים להגדיר את הזכות להשתתפות או את עקרון השתתפות כמקשה אחת. הרט (Hart, 1992) הגדיר השתתפות כתהליך של שיתוף הפרט בהחלטות המשפיעות על חייו ועל חיי הקהילה שהוא גר בה. זוהי זכות בסיסית של כל אזרח בכל חברה דמוקרטית, והיא האמצעי שדרכו נבנית הדמוקרטיה. הגדרה אחרת מתייחסת להשתתפות כתהליך מתמיד של מעורבות אקטיבית של ילדים בהחלטות המשפיעות על חיי היומיום שלהם (Save the Children, 2003). לבסוף על פי יוניצ'ף (UNICEF) משמעות ההשתתפות היא שלכל פרט יש זכות להשפיע על תהליך קבלת החלטות בכל מערכות הקהילה המשפיעות על חייו.

הפרשנות המקובלת כיום לאמנה היא שהזכות להשתתפות כוללת לא רק את הזכות להישמע, אלא גם את הזכות לקחת חלק פעיל בקבלת החלטות. לפי פרשנות זו, התייחסות רצינית לילדים ולצורכיהם משמעה שיש לאפשר להם לבטא את דעתם, לעצב את מחשבותיהם ולקבל החלטות הרלוונטיות לחייהם (Council of Europe, 2004). כלומר: השתתפות היא לא רק הקשבה לילד או התייעצות עמו, אלא גם השפעה אמיתית של הילד על תהליך קבלת ההחלטות (Hart, 1992).

חשוב לציין שאין האמנה מגבילה את ההשתתפות לגיל מסוים או לנושא מסוים. המדד להשתתפות הוא בהתאם לתחום ההשתתפות, לגילו ולמידת בגרותו של הקטין. כלומר: מימוש זכות ההשתתפות צריך להיות מותאם לכשריו המתפתחים של הקטין ולמשימה הניצבת לפניו. להשתתפות יכולים להיות רמות ומדרגים אחדים. היא יכולה לגעת להחלטות אישיות או ציבוריות, היא יכולה להיות פורמלית או לא פורמלית, רחבת היקף או מצומצמת, חד פעמית או מתמשכת. החלטות של ילדים יכולות להיות קשורות לתכנון שירותים ולפיתוח שירותים, והן יכולות גם להשפיע על מדיניות (Hart, 1992).

באשר לסוגיה של השתתפות הילד הפרטי או הילדים כקבוצה, מקובל לפרש את סעיף 12 כמתייחס לילדים כקבוצה. מלבד זאת, סעיף 15 מדגיש את זכות הילדים להשתתף לא רק באופן פרטני, אלא כחברים בקבוצה מאורגנת. סעיף 8 מדבר על זכות הילד לאזרחות, כשפועל יוצא של מעמד זה מרמז על הילדים כקבוצה בעלת אזרחות בחברה. היל ועמיתיו (Hill, Davis, Prout, & Tisdall, 2004) מתייחסים למרכיב הקולקטיבי של השתתפות ילדים. הם מסבירים שהשתתפות יכולה להתבטא בשתי דרכים: מעורבות בהחלטות

יומיומיות בסיסיות, כמו הבחירה לאיזה חוג ללכת או בחירת חבר למשחק; מעורבות בקבלת החלטות רחבה יותר הנוגעת לחיי הקהילה, לארגונים שהילד חבר בהם או לחברה שהוא חי בה. ההנחה המקובלת כיום היא שילד יש זכות להשתתף גם בקבלת החלטות ציבוריות (Cavet & Sloper, 2004).

חשיבות ההשתתפות

השתתפות ילדים בעיצוב חיייהם תורמת תרומה משמעותית לחייהם כפרטים, כקבוצה באוכלוסייה, כמו גם לחברה כולה. לעתים תרומה זו היא תוצאה של עצם לקיחת חלק בתהליך ההשתתפות ועצם חוויית ההשתתפות, שבאמצעותה רוכשים הילדים מיומנויות, כלים וכישורים לחיים. לעתים התרומה באה לידי ביטוי בתוצאות ההשתתפות, שהרי זו עשויה להביא לקבלת החלטות יעילות, רלוונטיות ומותאמות יותר לחייהם של הילדים (Arnott, 2008; Hart, 2008). נהוג להבחין בין חמישה מישורים שבהם ההשתתפות תורמת:

עיצוב מדיניות חברתית הולמת התואמת את נקודת המבט של הילדים – השתתפות ילדים מאפשרת להבין ולהכיר את נקודת המבט הייחודית שלהם בנוגע לחייהם, לצורכיהם, לרצונותיהם ולדאגותיהם. שיתוף ילדים מסייע לאסוף מידע עדכני ורלוונטי לעולמם, וכך מרחיב את המידע הזמין לקובעי מדיניות, כדי שאלה יוכלו לעצב מדיניות ושירותים ההולמים את צורכיהם האמיתיים של הילדים (Ben-Arieh, 2005). כיום יש הסכמה על כך שילדים הם מקור המידע הטוב ביותר אודות עצמם, ובמקרים רבים הם נתפסים כמומחים הטובים ביותר לחייהם (Ben-Arieh, 2005; Ben-Arieh & Ofir, 2002; Davis, 2007; Docherty & Sandelowski, 1999; Thompson & Gustafson, 1986). בה בעת ההנחה היא שמבוגרים חסרים לעתים מזומנות את הידע הרלוונטי אודות מה חשוב באמת לילדים (Soffer & Ben-Arieh, in press).

עיצוב האזרחות של הילדים – השתתפות מאפשרת לילדים להתנסות בחיים דמוקרטיים כאזרחים בעלי מעמד ודעה בקהילה ובחברה שהם חיים בה (Lansdown, 2001; Sinclair & Franklin, 2000). השתתפות ילדים בעיצוב החיים והסביבה שלהם תורמת במישרין לפיתוח זהותם האזרחית, כמו גם לרכישת מיומנויות וכישורים אזרחיים. אם כן, ההשתתפות הכרחית לתהליך הפיכת הילדים לאזרחים תורמים בחברה ולרכישת כלים ומיומנויות החשובים לתפקוד בחברה דמוקרטית מודרנית (Ben-Arieh et al., 2001). אזרחות "טובה" אינה כישרון מולד, אלא מיומנות נרכשת, הדורשת הליך למידה, הטמעה, הכנה וניסיון. הבטחת השתתפותו של ילד היא הדרך הטובה ביותר להבטיח שהוא ילמד, יחווה, וכך גם יפנים מהי אזרחות (בן-אריה ובוניאר, 2002; Flekkoy & Kaufman, 1997; Melton, 2006).

מתן כבוד לילד ולילדים כקטגוריה באוכלוסייה – שיתוף ילדים בעיצוב חייהם תורם גם לכבודם כבני אדם. עצם ההתייחסות לילד כאל ישות אנושית בעלת דעות ורעיונות היא בבחינת מתן כבוד לאנושיותם (Melton & Limber, 1992). השתתפות הילד בקבלת החלטות בעניינו מבטאת יחס של כבוד לאוטונומיה שלו ולרצונותיו, כמו גם לזכותו להשפיע על גורלו. ההשתתפות המכבדת של הילד מבטלת למעשה את תפיסתו כקניין של הוריו או של החברה שבתוכה הוא גדל, וכך קובעת את מעמדם של הילדים בחברה כבני אדם נושאי זכויות (בן-אריה וקמחי, 2006).

תרומה להתפתחות הרגשית והחברתית של הילד – השתתפות ילדים בקבלת החלטות הנוגעות לחייהם ממלאת תפקיד חשוב בהתפתחותם והחברתית האישית (Hart, 2002; Hinton, 2008; Melton, 2006). ההשתתפות מאפשרת לילדים לתרגל ולשכלל את יכולת הבעת הדעה שלהם וההקשבה לאחר, כמו גם לתרגל ולחזק את השיפוט החברתי והמוסרי שלהם. דרך השתתפותם של הילדים בקהילה ניתנת להם ההזדמנות להבין את העולם המורכב שהם חיים בו, לתרגל תהליך של קבלת החלטות, ואף להפוך למקבלי החלטות יעילים, כשהם עושים בחירות מודעות ומושכלות, שישפיעו על חייהם ועל עתיד הקהילה שלהם. זכות ההשתתפות מקדמת תהליך הדרגתי של בניית כישורים ויכולות של הילד. שיתופו באופן הדרגתי בתהליכי קבלת החלטות בעניינו עשוי לפתח את כשריו ואת יכולותיו להתמודד עם הכרעות חשובות בחייו (בן-אריה וקמחי, 2006). באמצעות ההשתתפות הילדים מפתחים מיומנויות של משא ומתן, פתרון בעיות, חשיבה ביקורתית ואחריות חברתית. בכך ההשתתפות מסייעת לייצר ילדים פעילים, המעורבים בחיי הקהילה שלהם ואינם פסיביים לעולם הסובב אותם (Fletcher, Elder, & Mekos, 1997; Glanville, 1999; Youniss, McLellan, & Yates, 2000). השתתפות גם מביאה לשיפור תחושת היעילות והמסוגלות של הילד. היא מסייעת לילד לרכוש תחושת שליטה על חייו, להבין את העולם המורכב שהוא חי בו ולצפות את העתיד. ולבסוף, השתתפות מגדילה את ההערכה העצמית של הילד (Lansdown, 2001; Sinclair & Franklin, 2000) ומסייעת לו לפתח תחושת עצמי חיובית, דימוי עצמי חיובי ותחושת מסוגלות (Melton, 1983).

התרומה לחברה – השתתפות ילדים בקבלת החלטות ועיצוב מדיניות תורמת לא רק לילדים עצמם; יש לה משמעות ארוכת טווח לקהילה שהם חיים בה, לחברה ולמדינה. השתתפות ילדים מפתחת בקרבם את הידע ואת כישורי החיים, את הערכים ואת העמדות שהם הבסיס לחברה דמוקרטית ולשימורה (Flekkoy & Kaufman, 1997; Melton, 1998). השתתפות מגדילה את תחושת הקהילתיות והשייכות של הילדים למקום שהם חיים בו. באמצעותה הם לומדים שיש להם מה לתרום ולהאמין שהם יכולים לתרום לשינוי איכותי ולעיצוב המקום שהם חיים בו (Mullahey, 1999; Riepl & Wintersberger, 1999; Susskind, & Checkoway, 1999). זאת ועוד,

הספרות מצביעה על כך שלהשתתפות בני נוער, המובילה לחוויות חיוביות ולקשרים בונים עם מוסדות המדינה, חשיבות עצומה בכל הקשור לציות לחוק (Tyler, 2006).

הזירות של השתתפות ילדים

על פי האמנה הזכות להשתתפות חלה על כל הנושאים ללא הגבלה, ולפיכך היא חלה למעשה על כל עניין הנוגע לילד (משרד המשפטים, 2003). עם זאת, נראה שבמהלך השנים הוקדשו רוב המאמצים לשיתוף ילדים בעניינים פרטיים הנוגעים לחייהם, בזירה הפרטית, מול הוריהם, מוריהם וחבריהם; למשל: שיתוף ילד בהליך משפטי בענייני גירוש או שיתוף ילד בבחירת מסלול הלימודים שלו. לעומת זאת הושקעו פחות מאמצים בשיתוף ילדים כקבוצה חברתית בעלת אג'נדה ואינטרסים משל עצמה.

השתתפות הילד בזירה הפרטית נעשית במידה רבה בתוך המסגרת המשפחתית. אמנם השתתפות במסגרת המשפחה אינה מוכרת באופן חוקי ברוב מדינות העולם, אך בפרקטיקה היא הולכת וגוברת. למשל: בעת גירושין אין זכות המעוגנת בחוק ומחייבת להתייעץ עם הילד בדבר העדפותיו ורצונותיו בנוגע לעתיד. זאת ועוד, כשיש ויכוח בין ההורים על משמורת הילדים, אין הבטחה שהילד יזכה לייצוג משפטי נפרד בהליך המשפטי. הוועדה לזכויות הילד של האו"ם המליצה לא מכבר שהמדינות החברות בה יעגנו בחקיקה את אחריות ההורים להקשיב לילדים, אך רוב המדינות לא פעלו בכיוון זה. יוצאת דופן בעניין היא סקוטלנד, שחוק הילדים שלה (Children Act, Scotland, 1995) מגדיר את אחריות ההורים לקחת בחשבון במידת האפשר את נקודת המבט של הילדים, כשהם מחליטים החלטות משמעותיות בנוגע לחיי הילדים. מדינות אחרות, כמו פינלנד, נורווגיה ושוודיה, דורשות מההורים לכבד את הילדים ולהתייחס לעצמאות המתפתחת שלהם. בחוק הפיני (Child Custody and Right of Access Act, Finland, 1983), למשל, מצוין שיש לגדל את הילד לקראת עצמאות, אחריות ובגרות, ויש לעודד אותו, לתמוך בו ולסייע לו בתהליך זה (Willow, 2002).

למרות חשיבות השתתפות ילדים בזירה הפרטית, מצביעים חוקרים שונים על המגבלות שבתחום הרעיון של השתתפות ילדים לזירה זו בלבד. השתתפות ילדים יכולה להתרחש ורצוי שתתרחש גם ברמת המקרו, שהרי זוהי הסביבה שדווקא בה ילדים משפיעים פחות על מקבלי החלטות. ילדים אינם זכאים להצביע בבחירות. הם נחשבים לקבוצה חלשה, ולצורך העניין קבוצה שאינה חשובה מספיק בעיני פוליטיקאים, הנוטים לפיכך פעמים רבות להתעלם מדעותיהם (בן-אריה ובוואר, 2002; Wintersberger, 1999). כיום יש הכרה בחשיבות של פיתוח יחסים ושותפויות עם ילדים כקבוצות מאורגנות. לאור היותם של הילדים קבוצה ללא זכות הצבעה במדינה, זכות אזרחית בסיסית, חשוב מאוד ליצור

עבורם מכניזם ברור שדרכו הם יוכלו להשפיע על החלטות הממשלה (בן-אריה, וינדמן ונחנסון-אנקרי, 2008).

השתתפות ילדים בתהליכי עיצוב מדיניות, ובכלל זה פעילות סגור ושכנוע, היא תופעה חדשה יחסית, ההולכת וגדלה. השתתפות מסוג זה יכולה לנוע מנוכחות פאסיבית של הילדים באירוע או בפגישה שמטרתם להשפיע על עיצוב המדיניות, דרך נוכחות אקטיבית באירועים אלה ועד לייזום הפגישות והכנתן. הספרות עדיין אינה מספקת תשובות לשאלות אם השתתפות ילדים בתהליכים או במפגשים מעין אלה מובילה להתייחסות שונה של קובעי המדיניות ואם היא מקדמת עיצוב מדיניות הולמת לילדים. ככלל אין מספיק ידע המאפשר לקבוע בוודאות שהשתתפות ילדים בתהליכי עיצוב מדיניות משפיעה בצורה כזאת או אחרת על עיצובה בפועל. ואולם במחקרים המעטים הקיימים ניתן למצוא תימוכין ראשוניים להנחה שהשתתפותם אכן משפיעה, ומכאן חשיבותה.

השתתפות ילדים בארץ ובעולם

השתתפות ילדים בעולם

סקירת ספרות משווה מלמדת שיש בעולם דוגמאות מרשימות להשתתפות ילדים בעיצוב מדיניות חברתית. מפאת קוצר היריעה של חיבור זה נציג אחדות מהן. ניתן למצוא פרקטיקה של שיתוף ילדים בזירה הציבורית באנגליה, בסקוטלנד (Tisdall & Davis, 2004) באירלנד (Government of Ireland, 2000), בנורווגיה ובשוודיה (ראו למשל Norwegian Ministry of Children and the Family, 1996; Moss & Petrie, 1999). בולטת היא ממשלת אנגליה, המשתפת ילדים בעיצוב מדיניות באופן כולל ועקבי (Arnott, 2008). ייחודה של אנגליה הוא בחוק הילדים האנגלי (The Children Act, 1989), המקדם ומעודד את השתתפותם של ילדים בהחלטות המשפיעות על חייהם. מחקרים שונים מעידים שהחוק חולל שינוי תפיסתי ומעשי, הן ברמה המקומית והן ברמה המדינית (שמר ושמיד, 2006; Thoburn, 1993; Pugh, 1999; Lupton & Nixon, 1999). למשל: בשנת 2000 מינתה הממשלה שר לילדים ולצעירים, וזה עמד בראש היחידה לילדים ולאנשים צעירים (Children and Young People's Unit). השתתפות ילדים היתה אחד מעקרונות המפתח של פיתוח תוכניות איכות הבריאות (Quality Protect). כך נבחרה קבוצה של 200 ילדים עם מוגבלויות, שנשאלו שאלות על אופי השירותים שיכולים לדעתם לשפר את חייהם (Cavet & Sloper, 2004). מאז שנות ה-80 המאוחרות ועד היום הובילו גם הרשויות המקומיות באנגליה את הדרך לשיתוף ילדים (Willow, 2002). כיום ילדים מעורבים ברשויות אלה במגוון פרויקטים בנושאים שונים.

השתתפות ילדים בישראל

המודעות לשיתוף ילדים בקביעת מדיניות הגיעה למוקד השיח הציבורי בישראל, כמו גם במדינות מערביות אחרות, בשנות ה-90. ואולם ניכר שבישראל חסרה מדיניות ברורה, המחייבת לשמוע את הילדים בנושאים שונים הנוגעים לחייהם (בן-אריה וקמחי, 2006). בישראל לפי שעה אין הוראת חוק בדבר חיוב כללי לשמוע ילדים בכל עניין הנוגע לחייהם, ואין פרקטיקה עקבית של מתן קול לילדים בעיצוב חייהם הפרטיים כמו גם בתכנון מדיניות חברתית עבורם. יש מעט חוקים ואמצעי מדיניות שונים המבקשים להבטיח שדעתו של הילד תישמע ותובא בחשבון בעניינים הנוגעים לו (לפירוט ראו דולב ובן רבי, 2002), אך אלה מתמקדים אך ורק בחייו הפרטיים.

בן-אריה וקמחי (2006) מסבירים שהזכות להשתתפות היא תמצית המהפכה של זכויות הילד בישראל, במיוחד בכל הנוגע למערכת שירותי הרווחה. לדוגמה: נוהלי רשות חסות הנוער מחייבים את השתתפותם של הנערים או הנערות בוועדות ההערכה התקופתיות הנערכות במעונות הרשות. על פי הנהלים יש להתיר לחניכים להשתתף לפחות בחלק מהדיון, ועל הוועדה לשמוע את דעתם על מצבם ועל דרכי הטיפול בהם. או למשל: בנוהלי הוועדות לתכנון טיפול (ועדות החלטה) של הרשויות המקומיות, המוסמכות לקבל החלטה על נקיטת דרכי התערבות בקהילה ועל הוצאת הילד מחוץ לבית, נכללות המלצות בדבר שיתוף הילד והוריו לפחות בחלק מדיוני הוועדה (ראו תע"ס 8.9 ועדת החלטה, 30.11.1995). מלבד זאת, בתקנות המגדירות את עבודתן של ועדות ההשמה בתחום החינוך המיוחד מצוין שהוועדה יכולה להזמין את הילד ולשמע את דעתו (דולב ובן רבי, 2002). עם זאת, כאמור, מדובר בנהלים המאפשרים לילדים להשתתף בסוגיות הנוגעות לחייהם הפרטיים, ולא מבטיחים את השתתפותם בזירה הציבורית או הפוליטית כדי לקדם את טובתם של כלל הילדים.

קשה לאתר בחקיקה הישראלית קו מנחה או קו מחשבה אחיד שעובר כחוט השני בין החוקים השונים, לא מבחינת גיל הילד ולא מבחינת נושאי השתתפות. בחקיקה הישראלית יש הבדלים הנובעים לא מהיגיון משפטי או מקצועי, אלא מכך שמדובר בחוקים שונים שנחקקו בתקופות שונות (בן-אריה ואחרים, 2008). עקרון ההשתתפות והזכויות האזרחיות והפוליטיות של ילדים בישראל רחוקים מאוד מלהיות מובנים מאליהם ומוטמעים בחשיבה או בחקיקה. במדינת ישראל אין עדיין הטמעה שיטתית של זכות הילד להישמע ולהביע את דעותיו (קדמן, 2002).

לאחרונה זיהו בן-אריה ואחרים (2008) שלוש מגמות בחקיקה בישראל בדבר השתתפות ילדים. המחוקק הישראלי נוטה להעניק יותר מקום להשתתפות קטינים במצבים אלה: (א) בעיקר כשהמסגרת המשפחתית משתבשת ונוצרות נסיבות לא נורמטיביות (במקרים רבים שכאלה הקטין הוא צד הכרחי בהליך. כך, למשל, קטין עובר חוק, לפי חוק הנוער

[שפיטה, ענישה ודרכי טיפול], התשל"א-1971, הוא צד פורמלי להליך הפלילי, וההתייחסות אליו, במובן זכות ההשתתפות שלו בהליך, היא כאל בגיר לכל דבר ועניין); (ב) כשיש אינטרס חברתי לאומי משמעותי, שיסוכל אם לא תתאפשר לקטין השתתפות מלאה (למשל חוק זכויות התלמיד); (ג) כשזכות ההשתתפות נדרשת לשם הגנה על הקטין (כך למשל לפי החוק לתיקון דיני הראיות [הגנת ילדים], תשט"ו-1955 לא יקבל חוקר הילדים החלטה על התרת עדותו של הילד או על אופן העדתו, לפני שנתן לילד המסוגל לחוות דעה משלו הזדמנות להביע את עמדתו בעניין עדותו ודרכי גבייתה). עם זאת, אף לא אחת ממגמות אלה נובעת מהעיקרון של זכויות ילדים, שאליו כיוונה האמנה בדבר זכויות הילד, אלא יותר מעקרון הדאגה לחלש וההגנה עליו.

השתתפות ועבודה סוציאלית

בהתחשב בתפיסה הרווחת שילדים הם בני אנוש בעלי זכויות ולא רק אזרחים בדרך, ראוי שמקצוע העבודה הסוציאלית ייקח על עצמו לקדם את רעיון השתתפותם ויישומם, וזאת מכמה טעמים:

השתתפות כערך בעבודה סוציאלית – מקצוע העבודה הסוציאלית מונחה בידי מערכת ערכים המגדירה את אחריותו של העוסק בה. ערכים אלה הם הבסיס לעצם קיומו של המקצוע ולהצדקת פעולתו. מדובר בערכים של הכרה בכבודו ובקיומו של כל אדם, אמונה בשוויון הזדמנויות ובחובת המדינה כלפי פרטיה (קדמן, 1986). ערכים אלה של מקצוע העבודה הסוציאלית מפורטים בקודים אתיים שונים, שמטרתם לחנך את העובדים הסוציאליים, לכוון את עשייתם המקצועית ולהגדיר את הנדרש מהם כלפי לקוחותיהם, עמיתיהם, מעסיקיהם, המקצוע והחברה. ערכים אלה הם הבסיס שעליו צמח עקרון ההשתתפות כהיבט מרכזי בעבודתם של עובדים סוציאליים. כך, למרות השוני בין קודי האתיקה של המקצוע במדינות שונות בעולם, אחד המאפיינים המשותפים ביניהם הוא ערך ההגדרה העצמית של הלקוח ורעיון קידום השתתפותם של פרטים העושים שימוש בשירותי העבודה הסוציאלית (Banks, 2006).

בשנת 1978 פרסם איגוד העובדים הסוציאליים בישראל את הקוד האתי שלו, וב-1994 פרסם נוסח מתוקן שלו. הקוד מבוסס על ערכים של כבוד האדם וחירותו, על אחריות, על אידיאלים של שוויון ועל אמונה בזכותם של אנשים לשלוט על חייהם (איגוד העובדים הסוציאליים, 1994). בחינת הקוד מלמדת שהערך של השתתפות הלקוח בעיצוב חייו וקבלת החלטות בנוגע אליהם מופיע במספר לא מבוטל של סעיפים. מתוך שבעה ערכים המופיעים בקוד שלושה עוסקים בזכות הפרט לאוטונומיה, בחירה והשתתפות. למשל:

בסעיף ה' מצוין הערך "שיתופו של הפרט בתהליכים ובהחלטות הנוגעים ברווחתו ובתנאי חייו האישיים ומתן אפשרות לפרט להשפיע עליהם". גם בעקרונות הנגזרים מהערכים מופיעים סעיפים אחדים העוסקים בזכות הפרט להשתתף. בפרק הדין באחריות כלפי הלקוח נכתב בסעיף 22 שהעובד הסוציאלי נדרש "[...] לשאוף לשיתוף מרבי של הלקוחות בתהליך ההתערבות, על מנת לשפר את מעמדם, יכולתם עצמיתם ועצמאותם". גם בפרק 2 הדין בהתנהגותו של העובד הסוציאלי מתוקף תפקידו החברתי נאמר שעל העובד הסוציאלי "לפעול כדי להרחיב את הבחירה וההזדמנויות של כל בני אדם, תוך התייחסות מיוחדת לקבוצות או לאנשים חלשים ומקופחים" (סעיף 3). סעיף 7 לאותו פרק קובע "עליו לעודד שיתוף ציבור – הן לקוחותיו ובני משפחותיהם והן אזרחים בכללם – בעיצוב מדיניות של המוסדות החברתיים, ביישום מדיניותם הלכה למעשה ובפעולות שמטרתן היא לשנות את הטעון שינוי במדיניות זו".

ערכים דומים מופיעים בקוד האתיקה של ארגון העובדים הסוציאליים הבינלאומי. סעיף 4.1.1 לקוד קובע את הערך של הגדרה עצמית, והעובד הסוציאלי נדרש לכבד ולקדם את זכותו של הפונה אליו לבחור ולהחליט באופן עצמאי בנוגע לחייו. הגדרה עצמית משמעותה בין השאר לאפשר לאדם לעצב את חייו ולהשפיע על מהלכם, ומכאן שהיא הבסיס לקידום ערך ההשתתפות בעבודה סוציאלית. סעיף 4.1.2 לקוד זה דורש מהעובד הסוציאלי לקדם את זכות הפונה אליו להשתתפות. העובד הסוציאלי מתבקש לקדם ולעודד את השתתפותם המלאה של המשתמשים בשירותים השונים בכל ההחלטות והפעולות המשפיעות על חייהם (IFSW, 2004).

אין ספק שמקצוע העבודה הסוציאלית מכוון לערכים של העצמה, עצמאות ובחירה של הלקוח, ובמיוחד כשמדובר בלקוחות מודרים וחלשים. המקצוע הציב לעצמו חזון הדורש מעורבות רבה של עובדים סוציאליים בקידום השתתפות לקוחותיהם בעיצוב חייהם. ילדים הם ללא ספק קבוצה המודרת ממרכז הכוח החברתי והפוליטי, ומכאן שעולה החשיבות שביישום ערכים אלה על קבוצת הילדים. בעניין זה יש לציין שהקוד האתי מדגיש גם את ערך השוויון וההימנעות מכל סוג של אפליה: "אל לו [לעובד הסוציאלי] להתעלם מכל ביטוי של אפליה על בסיס גזע, צבע, מוצא לאומי, דת, מין, גיל, העדפה מינית... " (פרק 1, סעיף 3, הדגשה לא במקור). מכאן שאין להדיר את קבוצת הילדים ממימוש ערכים אלה של הגדרה עצמית, אוטונומיה והשתתפות.

השתתפות כפרקטיקה בעבודה סוציאלית – מאז שנות ה-70 של המאה הקודמת הפך הרעיון של השתתפות אזרחים בעיצוב חייהם למושג מרכזי בשיח המדיני והפוליטי (Arnott, 2008; Barnes, Newman, & Sullivan, 2007; Beresford, 2002; Hart,) (2008; Newman, Barnes, Sullivan, & Knops, 2004). השנים האחרונות מלוות בשינוי במערכת היחסים בין הפרט, המדינה והחברה האזרחית. שינוי זה התבטא בין השאר במעבר מעיצוב מדיניות ריכוזית מלמעלה ללמטה לביזור ולעיצוב מדיניות פחות

Barnes et al., 2007; ; 2006; (שמר ושמיד, 2006; ; O'Tolle & Gale, 2008; Tisdall, 2008). זוהי תקופה של התפתחות דמוקרטית השתתפותית, שבה לתושבים ולצרכנים יש זכות למעורבות בכל הנוגע לאיכות חייהם ולמערכות השירותים המוצעות להם. לעבודה הסוציאלית יש מקום מרכזי בקידום הפרקטיקה של השתתפות אזרחים בעיצוב חייהם, במיוחד בנוגע לאוכלוסיות החלשות בחברה, עוד מראשית התפתחות המקצוע בארץ והקמת היחידה לעבודה קהילתית (כורזים, 1995). לעובדים סוציאליים תפקיד מרכזי בעיצוב ובשימוש בפרקטיקות של שותפות ושיתוף אזרחים (ראו, למשל, צ'רצ'מן וסדן, 2003; Gockel, Morrow-Howell, ; 2003; Thompson, Pousson, & Johnson, 1998; Rothman, 2001). הדגיש במאמרו את ההשתתפות כמיומנות מקצועית המייחדת את העבודה הסוציאלית. עם זאת, ניכר שבמהלך השנים הוגבלה פרקטיקה זו כמעט רק לאוכלוסיות של מבוגרים, ולא יושמה כמעט בהקשר של ילדים.

עובדים סוציאליים כמקדמים פרקטיקה מדיניות חברתית – פרקטיקה מדיניות היא מרכיב חיוני בעבודתם של עובדים סוציאליים (Jansson, 1984, 1990). כבר במאה ה-19 עסקו עובדים סוציאליים בעיצוב מדיניות חברתית (Karger & Stoesz, 1990; Schneider & Netting, 1999; Wenocur & Reisch, 1989). פרקטיקה מדיניות מתייחסת למאמציהם של עובדים סוציאליים לשנות מדיניות על ידי יצירת מדיניות חדשה, שיפור מדיניות קיימת או מאבק במדיניות שמציעים אחרים (Jansson, 1999). על פי ההגדרה הרשמית המחודשת של מקצוע העבודה הסוציאלית, שהתקבלה בשנת 2000 ואומצה בידי ארגון העובדים הסוציאליים והארגון הבינלאומי של בתי הספר לעבודה סוציאלית, פרקטיקה מדיניות היא מרכיב חשוב בפרקטיקה של העבודה הסוציאלית (וייס-גל, 2006; Hare, 2004). כיום מקובל להניח שזוהי הדרך העיקרית להגשמת הערך האוניברסלי החשוב של מקצוע העבודה הסוציאלית (דורון, 1989; Figueira-McDonough, 1993; Gordon, 1994; Jansson, 1999). ההנחה היא שמציאות חייהם של אנשים לא תוכל להשתנות, אם עובדים סוציאליים לא יפעלו למען שינוי מדינותם של ארגוני רווחה או שינוי מדיניות לאומית או מקומית (McInnis-Dittrich, 1994). הדבר נכון על אחת כמה וכמה כשמדובר בילדים חסרי כוח פוליטי וציבורי.

במהלך השנים עלו טענות שונות בנוגע למעורבותם המוגבלת והבלתי מספקת של עובדים סוציאליים בזירה זו של עיצוב מדיניות חברתית (וייס-גל, 2006; דורון, 1989; Hayens & Mickelson, 2003; McInnis-Dittrich, 1994; Mendes, 2003; Pierce, 1984; Segal & Brzuzy, 1998), קל וחומר בנוגע לשיתוף אזרחים בעיצוב מדיניות חברתית. הזנחה זו מותירה את עיצוב המדיניות בידי אנשי מנהלה ופוליטיקאים, שלא בהכרח מכירים את האוכלוסייה הנזקקת ולא בהכרח מחויבים לערכים של עבודה סוציאלית. התוצאה היא מדיניות לא רגישה ולא מותאמת ללקוחות, והנפגעות העיקריות הן

האוכלוסיות החלשות. אחת מהן היא אוכלוסיית הילדים; אלה נמצאים בשולי הזירה של עיצוב מדיניות חברתית, וקובעי המדיניות מתעלמים מהאינטרסים, מהצרכים ומהרצונות שלהם. מכאן שעובדים סוציאליים מחויבים מתוקף תפקידם לעצב מדיניות חברתית עם ילדים ולמענם.

מקצוע העבודה הסוציאלית כמקצוע של פיקוח וסמכות – לעובדים סוציאליים יש תפקיד מרכזי בפיקוח והפעלת סמכות על לקוחות, זאת במיוחד בכל הנוגע לילדים ולבני נוער. למעשה, היחסים בין העובד הסוציאלי למשתמש השירות אינם שוויוניים, שהרי לעובד הסוציאלי יש יותר "כוח". יחסי עובד-לקוח אלה הם שהביאו להדגשת ערך ההשתתפות וההגדרה העצמית בקודים השונים (Banks, 2006). אצל ילדים יחסי הכוח בינם לבין העובד הסוציאלי לא שוויוניים על אחת כמה וכמה, מפאת פערי גיל, בגרות ומעמד חברתי. פער זה גדול עוד יותר, כשמדובר ביחסי כוח בין הילדים לבין קובעי המדיניות. השתתפות וכיבוד האוטונומיה והבחירה של הלקוח, במקרה זה הילד, מאפשרת לאזן את יחסי הכוח בין העובד הסוציאלי לבין הילד או בין רשויות המדינה לקבוצת הילדים.

אם כן, לעובדים סוציאליים יש חלק באחריות לכך שקולם של הילדים יבוא לידי ביטוי בתהליך של עיצוב שירותים למענם, ובסופו של דבר שלקולם זה תהיה טביעת אצבע בצורתם ובאופיים של השירותים עצמם. אין ספק שהדבר דורש לבנות מנגנונים, שדרכם יוכלו הילדים להשתתף בצורה משמעותית והולמת, לעגן את השתתפותם בתקנות מנהליות, כמו גם בחוקים, לנטר ולעקוב אחר פרקטיקות אלה, כפי שיוצג להלן.

המלצות לעתיד

ילדים הם קבוצה חשובה ובעלת עניין בכל חברה. הם מהווים 34 אחוז מכלל אזרחי העולם, ומכאן שדעותיהם ופעולותיהם יקבעו את העתיד הקולקטיבי של החברה כולה (Hinton, 2008). גם בישראל הילדים מהווים שליש ויותר מכלל האוכלוסייה, שיעור גבוה בהשוואה למדינות מערביות אחרות. החברה הישראלית רואה את עצמה עד היום כחברה המציבה את הילד במרכז וכחברה מכוונת לילדים (קדמן, 1992). אכן בשנים האחרונות חלה התקדמות רבה בעיצוב שירותים לילדים ובמתן מענה למכלול הזכויות שלהם להגנה ולטיפול (בן-אריה וקמחי, 2006). אך נראה שלא חלה התקדמות זהה בנוגע לזכותם של הילדים להשתתף בעיצוב מדיניות ושירותים למענם, הן בארץ והן בעולם. בעידן של צנע וצמצומים ושל קריסת מדינת הרווחה, הראשונים להיפגע הם אוכלוסיות ללא יכולת השפעה על העוגה הפוליטית, ומכאן שילדים עומדים בראש רשימה זו.

העובדים הסוציאליים יכולים וצריכים לקדם את השתתפותם של ילדים בעיצוב מדיניות חברתית המשפיעה עליהם, גם אם נדרשת עקב כך התייחסות מחודשת למערך הכוחות בין הילדים, ההורים, אנשי המקצוע וקובעי המדיניות (Arnott, 2008; John, 2003). העובדים הסוציאליים הם בעלי החזון והפרקטיקות המקצועיות המתאימות לביסוס הרעיון של השתתפות ילדים וליצירת מנגנונים להשתתפותם בזירה המדינית. אלה יובילו לעיצוב מדיניות חברתית שתהיה מותאמת והולמת יותר לצורכיהם ולרצונותיהם.

בעניין זה נבקש להביא המלצות אחדות, המתייחסות לזירות ולמנגנונים השונים שבהם ניתן לקדם את השתתפות הילדים בעיצוב מדיניות. יש לציין שאין ההמלצות מתייחסות לתפקיד העובדים הסוציאליים בפועל בכל זירה וזירה. לשם כך יש צורך בדיון נפרד, שיעסוק במודלים פרקטיים המסבירים כיצד עובדים סוציאליים יכולים לקדם השתתפות ילדים בכל אחת מהזירות המצוינות לעיל. עם זאת, הצגת הזירות מאפשרת דיון תיאורטי ורעיוני באשר לתחומים וההקשרים השונים שבהם ניתן לעודד את השתתפותם של ילדים בעיצוב מדיניות המשפיעה על חייהם.

ילדים ובני נוער יכולים להשתתף בעיצוב חייהם ברמת הרשות המקומית שהם חיים בתחומה. לפי התיקון לפקודת העיריות, שהתקבל בשנת 2000, על כל עירייה מוטלת כיום החובה להקים ועדה מקומית לקידום מעמד הילד, ובין חבריה יש לכלול נציגים של בני נוער, את יושב ראש מועצת התלמידים העירונית ונציג של תנועות הנוער בעיר. זוהי דוגמה להזדמנות שניתנת לילדים להשתתף בעיצוב פרויקטים, שירותים ותוכניות שנועדו לשרת את האוכלוסייה שהם נמנים עמה ברשות שבתחומה הם מתגוררים. למרות זאת, אין דרכי פעולתה של הוועדה וסמכויותיה ברורות דיין. זאת ועוד, חובה זו קיימת רק בערים ולא ברשויות מקומיות אחרות (בן-אריה ובוואר, 2002). לעובדים הסוציאליים ברשויות המקומיות תפקיד חשוב ביישום חקיקה זו ובמיצוי הפוטנציאל החברתי שלה.

מערכת החינוך היא אחת הזירות החשובות ביותר במימוש עקרון השתתפות. מועצות התלמידים והנוער, המופעלות בידי מנהל חברה ונוער במשרד החינוך ופועלות בבתי הספר, מספקות לילדים הזדמנות להתארגן ולהביע את דעתם כקבוצה בנושאים שונים. דבר זה מעוגן בחוק זכויות התלמיד, התשס"א-2000. יחד עם זאת חשוב להסתייג ולציין שלא בכל בתי הספר פועלות מועצות תלמידים; גם תחום זה ראוי אפוא לקידום (עוד על מועצות תלמידים ראו בן-אריה ובוואר, 2002; דולב ובן רבי, 2002). אמנם כיום אין עובדים סוציאליים בבתי הספר בישראל, אבל אלה מהם העובדים בארגונים וולונטריים צריכים ויכולים להרים את הכפפה. בעניין זה נציין שלפי הסכם חדש יחסית בין מועצת התלמידים הארצית למרכז השלטון המקומי יש להפעיל מועצות תלמידים מקומיות ברשויות המקומיות, כגוף המייצג והנבחר של הנוער ברשות. ראש הרשות מחויב לאמץ את המועצה ולשתפה בכל החלטה הנוגעת לנוער בעירו. למרות החשיבות הברורה שבפורום מעין זה, היכול לאפשר לילדים ולבני נוער להשפיע בעירם על החלטות הנוגעות

לחיייהם, לא ברור בכמה רשויות מועצות אלה אכן פועלות, אם בכלל. לעומת זאת ברור שגם כאן לעובדים הסוציאליים ברשויות המקומיות תפקיד חשוב.

במערכת החינוך הבלתי פורמלית הכוללת, בין השאר, תנועות נוער, ארגוני נוער, חוגים, מועדונים ומתנ"סים, טמון פוטנציאל גדול למימוש הזכות להשתתפות בצורה רחבה ומשמעותית. כאן מקומם של העובדים הסוציאליים הקהילתיים ושל אלה העובדים במערכות חינוך וקהילה בלתי פורמליות לסייע בקידום ההשתתפות של הילדים. גם תנועות הנוער, המהוות התארגנויות לא פורמליות של ילדים ונוער, מגלמות בתוכן פוטנציאל גדול להשתתפות פוליטית אמיתית של ילדים. הניסיון הישראלי מלמד שלאורך שנים רבות היו תנועות הנוער המקור להעצמת ילדים להשתתפות פוליטית. שם הם פיתחו את היכולות השונות של אזרחות פוליטית, כמו ניסוח מטרות פעולה כקבוצה, לקיחת אחריות, יציאה להפגנות וכדומה. עם זאת, חשוב לציין גם שפעילותן של תנועות הנוער בישראל ירדה בשנים האחרונות (בן-אריה ובוניאר, 2002), ומכאן שעולה הצורך לסייע להן להתרומם מחדש.

גם הכנסת היא זירה חשובה שבה ילדים יכולים להשתתף. בהקשר זה, על העובדים הסוציאליים בארגונים השונים לשינוי חברתי לחרות על דגלם את שיתוף הילדים בעיצוב המדיניות. לילדים ניתנת הזדמנות להשתתף בדיונים שונים בוועדות הכנסת השונות. לאחרונה אף התאפשר לילדים להשתתף בוועדה ממשלתית בראשותה של השופטת סביונה רוטלוי לבחינת עקרונות היסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה. הילדים שותפו בתהליך גיבוש המלצות החקיקה, ובכלל זה ניתנה להם האפשרות ליזום הצעות ולקחת חלק בעיצוב ובהחלטה על המלצות החקיקה שהוועדה תגיש. יש בכנסת ועדות שונות, המזמינות דרך קבע את נציגי מועצת התלמידים הארצית לשיבותיהן, למשל הוועדה לקידום מעמד הילד וועדת החינוך. מנהג זה חדש למדי, אך אין ספק שהוא מבורך, ומן הראוי שיאמצו אותו גם ועדות אחרות של הכנסת (בן-אריה ובוניאר, 2002). עם זאת, יש להדגיש שאין חובה חוקית להזמין בני נוער לשיבות ועדות הכנסת השונות או לאפשר את השתתפותם בהן. יש מקום לחייב את הזמנתם לכל ועדה ולכל דיון העוסקים בעניינים הקשורים לחייהם של ילדים.

רעיון אחר שמומש חלקית בישראל הוא פרלמנט ילדים או כנסת צעירה. גוף שכזה יכול להיות אמצעי לשיתוף מסודר ושיטתי של ילדים בתחום החקיקה וקביעת המדיניות בכנסת בנושאים הקשורים לחייהם. פרלמנט ילדים הוא פורום דיונים משותף לבני נוער ולחברי הכנסת, ומטרתו לקרב ולקשר את הילדים לכנסת ולעבודתה, ובתוך כך להכשיר אותם לחיי אזרחות פעילים בהווה ובעתיד. מיזם מעין זה הוקם לאחרונה בידי המרכז לטכנולוגיה חינוכית וסנונית בסיוע קרן יושב ראש הכנסת. מדובר באתר כנסת צעירה המספק לבני הנוער בישראל (וגם בחו"ל) במה להעלות את דעותיהם, להתדיין בנושאים שעל סדר היום בכנסת, להסכים, להתווכח ובעיקר לחשוב (<http://www.youngknesset.org.il>).

מנגנון אחר הנוגע לרמת העל הוא האומבודסמן או, בשמו העברי, נציב קבילות הילדים, המהווה אמצעי יעיל לקידום זכויות הילד, ובכלל זה הרחבת השתתפותם של ילדים בהחלטות הקשורות לחייהם. האומבודסמן הוא למעשה בעל תפקיד או ארגון המקבל את פניותיה של קבוצת אוכלוסייה מוגדרת ופועל בשמה, כדי לקדם את זכויותיה כיחידים וכקבוצה (סולומון, 2006; Flekkoy, 1991). האומבודסמן מסייע לילדים לממש את זכויותיהם ולהרחיב את השתתפותם, בין היתר, באמצעות שכנוע אנשי מקצוע, לא רק לשמוע את דעתו של הילד, אלא גם לקחת אותה בחשבון ברצינות בעת קבלת ההחלטות בעניינו (עוד על תפקידו של האומבודסמן ראו סולומון, 2006). הארגון הוולונטרי היחיד, המקיים את רוב תפקידיו ומאפייניו של אומבודסמן לילדים בישראל, הוא המועצה הלאומית לשלום הילד, ואת הובלת מרכיבי האומבודסמן עושים עובדים סוציאליים. חשוב לקדם גופים כאלה בארגונים שבהם ילדים חיים ונמצאים (ראו למשל המלצתם של פלד-אמיר ובנבנישתי, 2006, שהרחיבו על חשיבות הקמת אומבודסמן לילדים בהשמה חוץ ביתית).

עיגון זכותם של הילדים להשתתפות בעיצוב מדיניות חברתית בחקיקה הוא תנאי חשוב להבטחת השתתפות עקבית והולמת. הגיעה העת שגם מדינת ישראל תחרות על דגלה את עקרון השתתפותם של ילדים בעיצוב שירותים ותוכניות הנוגעים אליהם, ותשקיע את המאמצים הדרושים ליישום עיקרון זה. מאמר זה מבקש להדגיש את החשיבות שיש בהכשרתם של עובדים סוציאליים לתפקיד זה, שהוא חלק טבעי משליחותם החברתית, המקצועית והמוסרית.

מקורות

- איגוד העובדים הסוציאליים בישראל (1994). קוד האתיקה. תל-אביב: המחבר.
- בן-אריה, א' ובואר, י' (2002). האזרח הקטן בישראל: אזרחות וילדות – זיקה והשפעה. ביטחון סוציאלי, 63, 236-270.
- בן-אריה, א', וינדמן, ו' ונחנסון-אנקרי, ר' (2008). השתתפות ילדים בתהליכי עיצוב מדיניות הילד בישראל. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים והמועצה הלאומית לשלום הילד.
- בן-אריה, א', נחנסון, ר' וקושר, ח' (2006). זכות הילדים להתפתחות – תפיסות ועמדות של ילדים ישראלים ופולשתינים בנוגע לזכויות הילד. המשפט, 22, 52-65.

- בן-אריה, א' וקמחי, מ' (2006). מהפכת זכויות הילד והשירותים החברתיים לילדים. בתוך א' אבירם וי' קטן (עורכים), עיצוב מדיניות חברתית בישראל: מגמות וסוגיות (עמ' 310-338). ירושלים: מרכז טאוב.
- גל, ג' ובן-אריה, א' (2003). תשלומי העברה וסלי תמיכה למשפחות עם ילדים בפרספקטיבה משווה. ביטחון סוציאלי, 63, 69-76.
- דולב, ט' ובן-רבי, ד' (2002). האמנה בדבר זכויות הילד: עקרונות כלליים ויישומם בישראל. ביטחון סוציאלי, 63, 131-153.
- דורון, א' (1989). לדמותה החברתית של העבודה הסוציאלית. חברה ורווחה, י, 170-178.
- וייס-גל, ע' (2006). פרקטיקה של מדיניות: מסגרת מושגית לפעולתם של עובדים סוציאליים. חברה ורווחה, כו (4), 445-477.
- חורב, ט' וקופ, י' (עורכים). (2009). הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2008. ירושלים: מרכז טאוב.
- כורזים, י' (1995). קידומן של קהילות בסיכון באמצעות חקיקה וקביעת סל שירותים קהילתיים. הדעה הרווחת, 2, 3.
- מורג, ת' (1995). אתגרים חדשים בהגדרת גבולות הילדות והבגרות לאור האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד. ביטחון סוציאלי, 44, 108-116.
- משרד המשפטים (2003). הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה. ירושלים: המחבר.
- סדן, א' (1997). העצמה ותכנון קהילתי – תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סולומון, ל' (2006). מוסד האומבודסמן כאמצעי להגנה על זכויות אדם של ילדים ובני נוער. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, קבוצת המחקר במדיניות חברתית.
- פלד-אמיר, ת' ובנבנישתי, ר' (2006). זכותם של ילדים בהשמה חוץ-ביתית לתלונה – רציונל ומתווה של מנגנון למימושה. המשפט, 22, 33-42.
- צ'רצ'מן, א' וסדן, א' (עורכות). (2003). השתתפות – הדרך שלך להשפיע. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- קאופמן, ר' ומנסבך, א' (2001). על הקשרן של החלטות ערכיות בעבודה סוציאלית: חקר מקרה של עובד סוציאלי קהילתי. חברה ורווחה, כב, 185-199.

קדמן, י' (1986). ערכים ועבודה סוציאלית – קיומה של דילמה או של קיום. ירושלים: מכון סאלד.

קוורטרופ, י' (2002). ילדים והילדות כחלק ממבנה חברתי. ביטחון סוציאלי, 63, 97-114.

רוזנפלד, י' (1993). שותפות: קווים לפיתוח פרקטיקה עם ולמען אוכלוסיות מובסות. חברה ורווחה, יג (3), 225-236.

רוטלוי, ס' (2006). אחריות המדינה בקידום זכויות ילדים. המשפט, 22, 3-11.

שמר, א' ושמיד, ה' (2006). לקראת הגדרה מחודשת של שותפות קהילתית: גישה תלת-ממדית. חברה ורווחה, כז (3), 327-357.

תע"ס 8.9, ועדות החלטה, 30.11.1995.

Arnott, M. A. (2008). Public policy, governance and participation in the UK: A space for children? *International Journal of Children's Rights*, 16, 355-367.

Banks, S. (2001). *Ethics and values in social work* (2th ed.). Basingstoke: Palgrave.

Banks, S. (2006). *Ethics and values in social work* (3th ed.). New York: Palgrave Macmillan.

Barnes, M., Newman, J., & Sullivan, H. (2007). *Power, participation and political renewal*. Bristol: The Policy Press.

Ben-Arieh, A. (2005). Where are the children? Children's role in measuring and monitoring their well-being. *Social Indicators*, 74 (3), 573-596.

Ben-Arieh, A. & Ofir, A. (2002). Time for (more) time-use studies: Studying the daily activities of children. *Childhood*, 9 (2), 225-248.

Ben-Arieh, A., Kaufamn, H. N., Andrews, B. A., George, R., Lee, B. J., & Aber, J. L. (2001). *Measuring and monitoring children's well-being*. The Netherlands: Kluwer Academic Press.

Beresford, P. (2002). Participation and social policy: Transformation, liberation or regulation? *Social Policy Review*, 14, 265-272.

- Brady, B. (2007). *Developing children's participation: Lessons from a participatory IT project*. Child & Family Research and Policy Unit, Health Service Executive, National University of Ireland,
- Cavet, J. & Sloper, P. (2004). The participation of children and young people in decisions about UK service development. *Child: Care, Health and Development*, 30 (6), 613-621.
- Cohen, C. P. (2002). United Nations Convention on the rights of the child: Developing international norms to create a new world for children. In K. Alaimo & B. Klug, (Eds.), *Children as equal: Exploring the rights of the child*. Lanham, MD: University Press of America.
- Council of Europe (2004). *Children, participation, projects: How to make it work!* Retrieved January 15, 2008 from the World Wide: http://www.crin.org/docs/resources/treaties/crc.37/Council_of_Europe_English.pdf.
- Davis, P. (2007). Storytelling as a democratic approach to data collection: Interviewing children about reading. *Educational Research*, 40 (2), 169-184.
- deMause, L. (1974). *The history of childhood*. New York: Psychohistory Press.
- Docherty, S. & Sandelowski, M. (1999). Focus on qualitative research methods. Interviewing children. *Research in Nursing and Health*, 22, 177-185.
- Edmonds, W. & Fernekes, S. B. (1996). *Children's rights: A Reference handbook*. USA: Beverly.
- Figueira-McDonough, J. (1993). Policy practice: The neglected side of social work intervention. *Social work*, 38, 179-188.
- Flekkoy, M. G. (1991). *A voice for children: Speaking out as their ombudsman*. London, England: Jessica Kingsley Publishers.

- Flekkoy, M. G. & Kaufman, N. H. (1997). *The participation rights of the child: Rights and responsibilities in family and society*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Fletcher, A. C., Elder J., Glen, H., & Mekos, D. (2000). Parental influences on adolescent involvement in community activities. *Journal of Research on Adolescence*, 10 (1), 29-48.
- Glanville, J. (1999). Political socialization or selection? Adolescent extracurricular participation and political activity in early adulthood. *Social Science Quarterly*, 80, 279-290.
- Gockel, J., Morrow-Howell, N., Thompson, E., Pousson, M., & Johnson, M. (1998). Advance directives: A social work initiative to increase participation. *Research on Social Work Practice*, 8 (5), 520-528.
- Gordon, E. (1994). Promoting the relevance of policy practice: Using the ADA to teach social policy. *Journal of Teaching in Social Work*, 10, 165-176.
- Government of Ireland. (2000). *The national children's strategy: Our children – their Lives*. Dublin: The Stationery Office.
- Hare, I. (2004). Defining social work for the 21st century. *International Social Work*, 47, 407-424.
- Hart, J. (2008). Children's participation and international development: Attending to the political. *International Journal of Children's Rights*, 16, 407-418.
- Hart, R. (1992). *Children's participation: From tokenism to citizenship*. Innocenti Essays, 4. Florence: UNICEF.
- Hart, S. (1991). From property to person status: Historical perspective on children's rights. *American Psychologist*, 46(1), 53-59.
- Hayens, K. S. & Mickelson, J. S. (2003). *Affecting change: Social workers in the political arena* (5th ed.). Boston: Allyn and Bacon.

- Hill, M., Davis, J., Prout, A., & Tisdall, K. (2004). Moving the participation agenda forward. *Children and Society, 18* (2), 77-96.
- Hinton, R. (2008). Children's participation and good governance: Limitations of the theoretical literature. *International Journal of Children's Rights, 16*, 285-300.
- Hinton, R., Tisdall, E. K. M., Gallagher, M., & Elsley, S. (2008). Introduction – Children's and young people's participation in public decision-making. *International Journal of Children's Rights, 16*, 281-284.
- International Federation of Social Workers (IFSW). (2004). *Ethics in social work, statement and principles*. Retrived from the web <http://www.ifsw.org/p38000324.html>.
- Jansson, B. S. (1999). *Becoming an effective policy advocator: From policy practice to social justice*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- John, M. (2003). *Children's rights and power: Charging up a new century*. London: Jessica Kingsley Publication.
- Karger, H. J. & Stoesz, D. (1990). *American social welfare policy: A structural approach*. New York: Longman.
- Lansdown, G. (2001). *Promoting children's participation in democratic decision-making*. Florence: Innocenti Research Centre.
- Lupton, C. & Nixon, P. (1999). *Empowering practice? A critical appraisal of the family group conference approach*. Bristol, England: Policy Press.
- Mary, N. L. (2001). Political activism of social work educators. *Journal of Community Practice, 9* (4), 1-20.
- McAuley, K. & Brattman, M. (2002). *Hearing young voices, consulting children and young people, including those experiencing poverty or other forms of social exclusion, in relation to public policy*

development in Ireland. Dublin: Open Your Eyes to Child Poverty Initiative.

McInnis-Dittrich, K. (1994). *Integration social welfare policy and social work practice*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.

Melton, G. B. (1983). *Child advocacy*. New York: Plenum

Melton, G. B. (2005). Treating children like people: A framework for research and advocacy. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 34, 646-657.

Melton, G. B. (2006). *Background for a general comment on the right to participate; Article 12 and Related Provisions of the Convention on the Rights of the Child*. USA: Clemson University.

Melton, G. B. & Limber, S. (1992). What children's rights mean to children: Children's own view. In M. Freeman & P. Veerman. (Eds.), *The ideologies of children's rights*. Dordercht: Martinus Nijhoff Publishers.

Melton, G. B., Lyons, P. M., & Spaulding, W. J. (1998). *No place to go: The civil commitment of minors*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Mendes, P. (2003). Social workers and social action: A case study of the Australian Association of Social Workers Victorian Branch. *Australian Social Work*, 56, 6-27.

Mizrahi, T. (2001). The status of community organizing in social work at the end of the 20th century: Community practice context, complexities, contradictions and contributions. *Research on Social Work Practice*, 11, 176-189.

Moss, P. & Petrie, P. (2002) *From Children's Services to Children's Spaces*. London: Taylor and Francis.

Mullahey, R., Susskind, Y., & Checkoway, B. (1999). *Youth participation in community planning*. Chicago: American Planning Association.

- Neale, B. & Smart, C. (2001) *Good to talk? Conversations with children after divorce*. East Molesey: Young Voice.
- Neale, B. (2002). Dialogues with children: Children, divorce and citizenship. *Childhood*, 9 (4), 455-475
- Newman, J., Barnes, M., Sullivan, H., & Knops, A. (2004). Public participation and collaborative governance. *Journal of social Policy*, 33 (2), 203-233.
- O'Toole, T. & Gale, R. (2008). Learning from political sociology: Structure, agency and inclusive governance. *International Journal of Children's Rights*, 16 (3), 369-378.
- Pierce, D. (1984). *Policy for the social worker practitioner*. New York: Longman.
- Prout, A. (2000). *The body, childhood and society*. London: Macmillan.
- Pugh, G. (1993). *30 years of chance for children*. London: National Children Bureau.
- Qvortrup, J. (1994). Childhood matters: An introduction. In J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta & H. Wintersberger (Eds.), *Childhood matters: Social theory, practice and politics*. Aldershot: Avebury.
- Riepl, B. & Wintersberger, H. (1999). *Political participation of youth below voting age: Example of European practice*. Vienna: Europa Center for Social Welfare Policy and Research.
- Ruck, M. D., Keating, D. P., Abramovitch, R., & Koegl, C. J. (1998). Adolescents' and children's knowledge about rights: Some evidence for how young people view rights in their lives. *Journal of Adolescence*, 21, 275-289.
- Save the Children (2003). *Policy on Children's Participation*. London: Save the Children.

- Schneider, R. L. & Netting, F. E. (1999). Influencing social policy in time of devolution: Upholding social worker's great tradition. *Social Work, 44*, 349-357.
- Segal, E. & Brzuzy, S. (1998). *Social welfare policy, programs and practice*. Itasca, IL: Peacock.
- Sinclair, R. & Franklin, A. (2000). *Young people's participation, research in practice and making research count*. London: Department of Health.
- Smith, A. B. (2007). Children as social actors: An introduction. *International Journal of Children's Rights, 15*, 1-4.
- Soffer, M. & Ben-Arieh, A. (in press). School-Aged children as sources of information about their lives. In A. Ben-Arieh, J. Cashmore, G. S. Goodman & G. B. Melton (Eds.), *Children in childhood: A research handbook*. London: Sage.
- Specht, H. & Courtney, M. E. (1994) *Unfaithful angels: How social work has abandoned its mission*. New York: Free Press.
- Stone, L. (1977). *The family, sex and marriage in England 1500-1800*. New York: Harper and Row.
- Thoburn, J., Lewis, A., & Shemmings, D. (1995). *Paternalism or partnership? Family involvement in the child protection process*. London: HMSO.
- Thomas, N. (2007). Towards a theory of children's participation. *International Journal of Children's Rights, 15*, 1-20.
- Thompson, R. J. & Gustafson, K. E. (1996). *Adaptation to chronic childhood illness*. Washington DC: American Psychological Association.
- Thursz, D. (1966). Social action as professional responsibility. *Social Work, 2*(3), 12-21.

- Tisdall, E. K. M. & Davis, J. (2007). Making a difference? Bringing children's and young people 's view into policy-making. *Children and Society*, 18 (2), 131-142.
- Tisdall, E. K. M. (2008). Conclusion: Is the honeymoon Over? Children and young people's participation in public decision-making. *International Journal of Children's Rights*, 16, 419-429.
- Tisdall, E. K. M., Davis, J., Hill, N., & Prout, A. (2006). *Children, young people and social inclusion: Participation for what*. Bristol: Policy Press.
- Tyler, T. R. (2006). *Why people obey the law*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Wenocur, S. & Reisch, M. (1989). *From charity to enterprise: The development of American social work in a market economy*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Willow, C. (2002). *Participation in practice: Children a young people as partner in change*. London: The Children Society.
- Willow, C., Marchant, R., Kirby, P., & Neala, B. (2004). *Young children's citizenship: Idea into practice*. York: York Publishing Services.
- Wintersberger, H. (1999). Developments in international law and European policies. In M. Freeman & P. Veerman. (Eds.). *The ideologies of children's rights*. Dordercht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Youniss, J., McLellan, J. A., & Yates, M. (1997). What we know about engendering civic identity. *American Behavioral Scientist*, 40, 620-631.

<http://www.youngknesset.org.il>